

тами. В спорудах зі стовповими ямками стінки похило спускаються на долівку. Очевидно, в цьому слід вбачати паралельне існування каркасних і зрубних конструкцій стін.

Долівка споруд материкова, знівельована, деколи добре утрямбована. В житлах, де слідів трамбування підлоги не виявлено, остання, очевидно, мала спеціальний дерев'яний настил.

Таким чином, черняхівські племена Середнього Подністров'я проживали як в наземних, так і у заглиблених спорудах. Співвідношення цих будівель на селищах різне. На поселеннях правобережжя (Боровці, Киселів, Оселівка, Вороновиця) засвідчене тільки наземне житлобудування, окрім поселення в Комарові, де поряд із наземними розглядаються і заглиблені будівлі. До речі, це єдине поселення на Правобережжі, де виявлені напівземлянки і кам'яна споруда. На лівому березі на трьох селищах (Конилівка, Іванківці, Матвійка) відомі тільки наземні житла. В Луці-Врублівецькій, Бакоті, Бернашівці досліджені наземні і заглиблені споруди, в Соколі, Теремцях — напівземлянки. На відміну від Правобережжя, на лівобережжі Середнього Дністра взагалі переважаючим типом споруди виступає напівземлянка, в керамічному комплексі якої чільне місце посідає ліпний посуд. Заглиблені житла з великою долею ліпної кераміки найбільш характерні на пам'ятках черняхівського типу у верхів'ях Дністра і Західного Бугу. За рядом ознак вони типологічно пов'язуються із слов'янськими пам'ятками VI—VII ст.¹⁵

А. И. ЖУРКО

Черняховские жилища на Среднем Днестре

Резюме

Остатки жилищных построек исследуются на поселениях черняховской культуры территории Среднего Поднестровья более 30 лет. За это время в рассматриваемом районе обнаружено 92 жилища. Они представлены двумя типами: наземные и углубленные. Наземные, составляющие треть всех построек, по площади делятся на две группы. Первая — с размерами от 10 до 30 м², вторая — от 30 до 60 м². Преобладают жилища первой группы. В сооружениях расчищены глинобитные печи и каменные очаги.

Углубленные жилища полужемляночного типа прямоугольные и подквадратные в плане. Преобладают постройки площадью от 7 до 15 м². Отопление этих жилищ производилось очагами, печами-каменками и глинобитными печами. Конструкция стен полужемлянок соответствовала срубной и каркасно-столбовой технике возведения. На правобережье Среднего Днестра преобладают наземные жилища, на левобережье — углубленные. В целом на этой территории превалирует углубленный тип жилищ, в керамическом комплексе которых преобладающее положение занимает лепная керамика. Углубленные жилищные постройки с лепной керамикой черняховского типа по ряду общих признаков могут быть типологически увязаны со славянскими памятниками VI—VII вв. на этой территории.

С. Б. СОРОЧАН

Про так звані рубчасті світильники з Херсонеса

Серед світильників, виявлених під час розкопок херсонеського городища і некрополя, вироби з рубчастим орнаментом на плічках становлять 30% загального числа знахідок. Подібні світильники відомі на західному узбережжі Понта, в Томі, проте найчастіше вони трапляються,

¹⁵ Баран В. Д. Деякі підсумки дослідження поселень черняхівського типу у верхів'ях Дністра і Західного Бугу.— СРС. К., 1969, с. 44.

крім Херсонеса, в Ольвії, Танаїсі і на Боспорі¹. Це дало можливість М. Бернард вважати їх продукцією північнопричорноморських майстерень III ст. н. е.²

Вперше на один з варіантів рубчастих світильників, позначених сигнатурою ХРҮСОҮ, звернув увагу О. М. Щеглов³. Датуючи їх серединою IV — першою чвертю V ст., автор припускав, що вони були продукцією місцевого коропласта, який працював у Херсонесі в другій половині IV ст. н. е. Однак в античних містах Північного Причорномор'я не відома традиція позначати вироби сигнатурами, на що було вказано В. І. Кадеєвим⁴. Останній виділив рубчасті світильники як один з місцевих типів цього виду керамічної продукції Херсонеса⁵. Разом з тим, розглядаючи світильники з клеймом ХРҮСОҮ як варіант цього типу, В. І. Кадеєв вважав їх імпортними зразками.

Р. І. Ветштейн також пов'язує рубчасті світильники з місцевим виробництвом Ольвії III — початку IV ст.⁶ Незважаючи на відсутність знахідок форм для їх виготовлення, не можна виключити, що частина цієї продукції походила з найбільших античних центрів Північного Причорномор'я. Про це свідчить численність даних світильників серед матеріалів, які знаходять під час розкопок. Проте слід враховувати, що за якістю глини і кольором облицювання деякі екземпляри нагадують вироби малоазійських майстерень⁷.

Як масовий матеріал вказані світильники могли б стати надійним датуючим джерелом, але вони ніде не описані і не класифіковані. Немає також єдиної обгрунтованої думки про час їх існування. Крім того, необхідно уточнити дані про виробництво і датування світильників з клеймом ХРҮСОҮ.

Всі так звані рубчасті світильники мають округлий, злегка піднесений ріжок і за формою свого тулуба та деякими іншими особливостями можуть бути поділені на два типи: грушовидні (рис. 1, 1) і округло-яйцеподібні (рис. 1, 2). На основі різноманітного декору ріжка можна виділити не менше 64 варіантів виробів даних типів. Як правило, це різні комбінації з рубчиків, горбків, рельєфних поясків і псевдоволот. Щиток рідко буває ввігнутий, а частіше тільки злегка поглиблений і оточений по-різному: одним⁸ чи двома⁹ валиками, одним врізним колом¹⁰ або двома¹¹, валиком і врізним колом¹², колом із заглиблень¹³. На багатьох світильниках щиток має вигляд двох майже плоских ди-

¹ *Isopotti S. Opate gresco-romaine. Bucarest, 1967, 24, N 675, fig. 47; Славин Л. М. Отчет о раскопках Ольвии в 1933—1936 гг.— В кн.: Ольвия, Киев, 1940, т. 1, с. 76—77, рис. 56; Милентьева Г. М. Ольвийский керамический комплекс первых веков н. э.— КСИА АН СССР, 1969, вып. 116, с. 27, рис. 3, 3; Наливкина М. А. Раскопки юго-восточного участка Танаиса (1960—1961 гг.).— МИА, 1965, № 127, с. 146, рис. 18; Гайдукевич В. Ф. Раскопки Мирмекия в 1935—1938 гг.— МИА, 1952, № 25, с. 174 рис. 42, 5; Гайдукевич В. Ф. Илурат.— МИА, 1958, № 85, с. 40, рис. 24; Кобыли на М. М. Раскопки некрополя Тиритак в 1934 г.— МИА, 1941, № 4, с. 81, рис. 115.*

² *Bernhard M. L. Lampki starozytne. Warszawa, 1955, s. 184, tabl. XCIII. N 331—333.*

³ *Щеглов А. Н. Светильники с клеймом ХРҮСОҮ.— СХМ, 1961, вып. 2, с. 45—51.*

⁴ *Кадеєв В. И. Очерки истории экономики Херсонеса в I—IV вв. н. э. Харьков, 1970, с. 108.*

⁵ Там же, с. 108, рис. 16, 5 (тип 5).

⁶ *Ветштейн Р. И. Местная керамика Ольвии первых веков нашей эры.— В кн.: Ольвия. Киев, 1975, с. 188, рис. 5, 4.*

⁷ ДХМ, інв. № 16220/5; 1711; 16213/2; 16150/2; 33120; 33121; 16689; 16163 4; 1729; 1707; 21239; 32705; 33114; 1321; 16603; 54/36436, 55/36436.

⁸ ДХМ, інв. № 1354; 1706; 1321; 15903/2; 16148/2.

⁹ Там же, інв. № 1319; 1723; 1762; 1359, 1364; 13342; 15918/4; 15918/2; 15918/3; 21240.

¹⁰ Там же, інв. № 1383; 1729.

¹¹ Там же, інв. № 1733; 15911; 1707; 139/36713.

¹² Там же, інв. № 16603; 32782; 54/36436.

¹³ Там же, інв. № 165/36713.

сків, накладених один на одній¹⁴. Звичайно, він досить малий. Це, безперечно, пізня тенденція, яка простежується також на виробках інших типів¹⁵.

Рубчастий орнамент плічок трапляється на елліністичних зразках і на світильниках I—II ст.¹⁶ Однак нашим зразкам, очевидно, безпосередньо передують світильники видовженої форми із стилізованою черепашкою на плічках і петлеподібною ручкою¹⁷. Особливо добре ця спадкоємність простежується на виробках вказаних варіантів з Пантикапея, Ілурата, Тірітаки, які введено датуються II—III ст. н. е.¹⁸

Широка наліпна петлеподібна ручка є характерною ознакою цього типу. Ручка у вигляді сплющеного вертикального виступу зафіксована значно рідше¹⁹, переважно на екземплярах III ст., що відповідають другому типу. Вона особливо показова для світильників з клеймом ХРΓСОΥ, на яких формувалася разом з верхньою частиною тулуба. В окремих випадках така ручка прикріплювалася пізніше. На деяких світильниках добре видно заглажене місце стику (рис. 2).

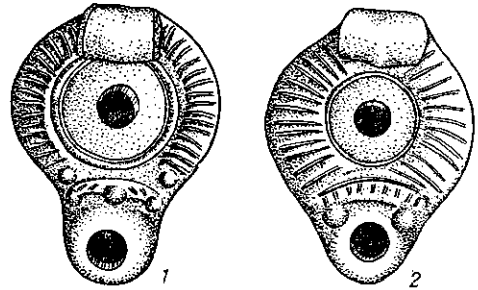

Рис. 1. Рубчасті світильники
1 — тип I; 2 — тип II.

Більшість даних світильників має гладке дно, де, однак, можна зустрінути променеву розетку — зірку, відтиснуту рельєфно або вглиб (рис. 2—4)²⁰. Ця розетка буває обведена врізним²¹ або рельєфним колом²² і інколи поєднується з крапками між променями²³. В окремих випадках дно злегка підвищене²⁴, а також має позначки у вигляді врізного хрестика²⁵ або двох неясних рельєфних літер²⁶. Останні

¹⁴ Там же, інв. № 8622/2; 33365; 33463; 1382: 1711.

¹⁵ Bernhard M. L., Op. cit., s. 227.

¹⁶ Стржелецкий С. Ф. Клеры Херсонеса Таврического.— Херсонесский сборник, 1961, вып. 6, с. 176, рис. 11, 1; Shentleky T. Ancient lamps. Budapest, 1969, p. 99, N 160; p. 100, N 163.

¹⁷ Щеглов О. М. розглядав бурчики як відтворення декору у вигляді «ялинки», найбільш поширеної на пізногрецьких світильниках, але таку трансформацію важко допустити (Щеглов А. Н. Указ. соч. с. 49).

¹⁸ Гайдукевич В. Ф. Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг.— МИА, 1952, № 25, с. 67; Гайдукевич В. Ф. Илурат, с. 35—36, 40, 60, 79, рис. 24 (пор. шатки світильників — № 1, 2, 6); Кубланов М. М. Раскопки некрополя Илурата в 1969 г.— КСИА АН СССР, 1972, вып. 130, с. 87; Кобылина М. М. Раскопки некрополя Тиритаки в 1939 г., с. 82, склеп V (мог. № 8), рис. 119; Гайдукевич В. Ф. Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг., с. 33, рис. 26, 2, с. 67; М. Бернхард дотримується такої ж думки, але вважає ці світильники елліністичними (див. Bernhard M. L. Op. cit., s. 184, N 129—131); пор.: Вальдгауэр О. Ф. Античные глиняные светильники.— В кн.: Императорский Эрмитаж. Спб., 1914, с. 25, табл. VI, № 70—72.

¹⁹ ДХМ, інв. № 16142/14; 16135/6; 16150/2; 8464; 1336; 1364.

²⁰ ДХМ, інв. № 16213/2; 16150/2; 16174/2; 16203; 16218/3; 1388; 1752; 16181/2; 23706; 33122/2; 33378; 16488/2; 16180/4; 16146/3; 16135/6; 1722; 19026; 16180/4; 19024; 32784; 15945; 1320; 1355; 32783; 16598; 32738; 32739; 16208/2; 8609/2; 54/36436; 55/36436 та ін.

²¹ ДХМ, інв. № 1733; 1382; 33365; 32782; 1723; 13342; 16603.

²² Там же, інв. № 15903/2; 1354; 1364; 16148/2; 1321; 139/36713 та ін.

²³ Там же, інв. № 1706; 1716; 1729 та ін.

²⁴ Там же, інв. № 1762; 55/36436.

²⁵ Там же, інв. № 1317; Косцюшко-Валюжинич К. К., Скубетов М. И. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе в 1907 г.— ИАК, 1911, вып. 42, с. 28, склеп № 2190.

²⁶ ДХМ, інв. № 16165/11-3.

нагадують сигнатуру «ЕО» на рубчастому світильнику, знайденому 1906 р. у Херсонському склепі III—IV ст. н. е.²⁷

Вказані світильники порівняно невеликі: довжина 6,5—7,5 см, ширина 4,5—5,5 см, висота 2,3—3 см. Тільки окремі екземпляри мають розміри: 8—8,7 см; 6 см; 3,2—3,3 см²⁸. Здебільшого вони покриті темним нерівним лаком червоного, рідше — бурого кольору або зовсім не мають покриття. Відомо кілька ангобованих зразків²⁹, серед них один з клеймом ХРΥСОУ³⁰. Черепок жовтувато-червоних і червоно-коричневих тонів, часто із слідами нерівного, подекуди дуже сильного

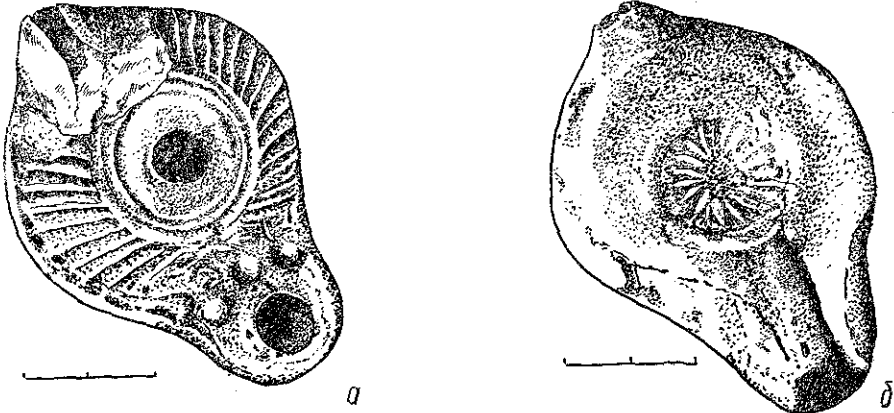

Рис. 2. Світильник з горбками і псевдоволотами на ріжку (ДХМ, інв. № 1364).

випалу³¹, що також є звичайним для пізньоантичної кераміки³², як і недбалість форм та груба обробка. Можна назвати лише поодинокі екземпляри, не позбавлені краси й витонченості виконання³³.

Рубчасті світильники трапляються у Херсонесі разом з монетами, пізньогрецькими світильниками та іншим матеріалом III—IV ст. н. е.³⁴ А. Л. Рубінштейн відзначав, що найчастіше монети датують їх IV—V ст.³⁵ Але існує ряд знахідок, що безумовно підтверджують факт існування даної групи виробів не тільки в межах III ст.³⁶, а навіть на

²⁷ Косцюшко-Валюжинич К. К. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1906 г.— ИАК, 1909, вып. 33, с. 59, склеп № 2138.

²⁸ ДХМ, інв. № 16218/2; 33120; 16210; 16181/2; 16204/2; 19024, 1381; 1728; 16213/2; 16150/2; 23706; 33122/2 та ін.

²⁹ ДХМ, інв. № 16142/14, 1593/2, 16225/5-3.

³⁰ Там же, інв. № 15918.

³¹ ДХМ, інв. № 16145.

³² Беляев С. А. К вопросу о североафриканской краснолаковой керамике IV в. н. э. из Херсонеса и Керчи.— КСИА АН СССР, 1972, вып. 130, с. 125.

³³ ДХМ, інв. № 1321, 1354, 139/36713.

³⁴ Белов Г. Д. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1933—1936 гг. Симферополь, 1938, с. 77, рис. 43; Белов Г. Д. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1955 г.— Херсонесский сборник, 1959, вып. 4, с. 21, рис. 7; Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1905 г.— ИАК, 1907, вып. 25, с. 69, склеп № 1638; с. 72, склеп № 1647; с. 77, склеп № 1662; Косцюшко-Валюжинич К. К. Раскопки некрополя в 1907 г.— Архив ДХМ, спр. № 16, арк. 30—32; Косцюшко-Валюжинич К. К., Скубетов М. И. Указ. соч., с. 3, склеп № 2176; склеп № 2191; с. 55, склеп № 2286; с. 69, склеп № 2354; Лепер Р. Х. Дневники раскопок Херсонесского некрополя.— Херсонесский сборник, 1927, вып. 2, с. 192, склеп. № 14 (21), с. 193, мог. № 19 (32); с. 217, мог. № 47 (IV), с. 236; с. 246—247, склеп № 217 (102); с. 253, склеп № 242 (18).

³⁵ Рубинштейн А. Л. Светильники Херсонеса.— Архив ДХМ, спр. № 300, арк. 62.

³⁶ Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1905 г., с. 108, склеп № 2055; с. 110, склеп № 2078; с. 111, склеп № 2079; Косцюшко-Валюжинич К. К. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1906 г.— ИАК, 1909, вып. 33, с. 56, склеп № 2137; Косцюшко-Валюжинич К. К., Скубетов М. И. Указ. соч., с. 19, склеп № 2166; с. 53, склеп № 2283, с. 54, склеп № 2285; Лепер Р. Х.

початку століття. Так, 1909 р. знайдений рубчастий світильник³⁷ з херсонеською монетою «другої елевтерії» усередині³⁸. Подібні монети випускались містом з 200 по 217 р. н. е.³⁹ (рис. 3).

Аналогічні світильники відомі на поселенні поблизу с. Семенівка Кримської області, яке загинуло у кінці третьої чверті III ст.⁴⁰ В зв'язку з цим важливо врахувати матеріали розкопок Мірмекія, під час

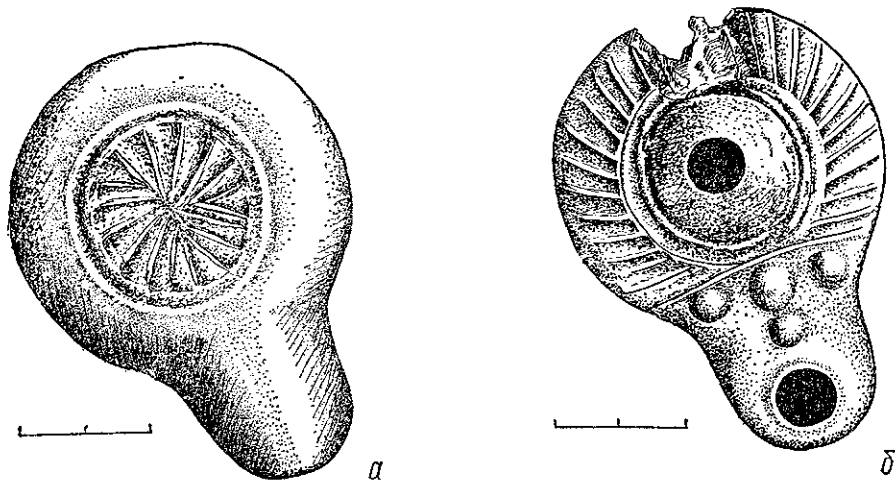

Рис. 3. Світильник з чотирма горбками на ріжку (ДХМ, інв. № 1354).

яких було виявлено світильники. Тут знахідки IV ст. н. е. поодинокі, тому що на початок цього століття місто як таке уже припинило своє існування⁴¹.

Однак як особливий тип ці світильники зберігаються у IV ст., а можливо, й на початку V ст.⁴², майже не зазнаючи змін. Такий консерватизм форми дуже ускладнює хронологічну класифікацію. Нині можна

Дневники раскопок..., с. 194, № 4064/09; с. 244, мог. № 212 (98); с. 251, склеп № 235 (11), *Репников Н. И* Дневник раскопок Херсонесского некрополя в 1908 г.— Херсонесский сборник, 1927 (вып. 2, с. 167 рис. 26, склеп № 2684; *Тахтай А. К.* Раскопки Херсонесского некрополя в 1937 г.— Херсонесский сборник, 1948, вып. 4, с. 20, мог. № 1; с. 21, мог. № 2; с. 37, склеп № 3; *Белов Г. Д., Стржелецкий С. Ф., Якобсон А. Л.* Квартал XVIII.— МИА, 1953, № 34, с. 188, 192, рис. 41.

³⁷ ДХМ, інв. № 1360; *Лепер Р. Х.* Описание находок из раскопок 1909 г.— Архив ДХМ, спр. № 102, арк. 66, № 4166; *Лепер Р. Х.* Дневники раскопок..., с. 196, № 4166.

³⁸ ДХМ, інв. № 10463/974.

³⁹ *Анохин В. А.* Монетное дело Херсонеса I—III вв. н. э.— НЭ, 1963, т. 4, с. 76, № 195—198; с. 80—81, № 223—229.

⁴⁰ *Кругликова И. Т.* Итоги семилетних раскопок поселения у дер. Семеновка.— КСИА АН СССР, 1963, вып. 95, с. 49, рис. 17, 1; с. 51; *Кругликова И. Т.* Боспор в позднеантичное время. М., с. 77, рис. 17, 3; с. 158, рис. 42, 1, 3.

⁴¹ *Гайдукевич В. Ф.* Раскопки Мирмекия в 1935—1938 гг., с. 219.

⁴² Извлечение из отчета К. К. Косцюшко-Валюжинич о раскопках в Херсонесе в 1902 г.— ИАК, 1904, вып. 9, с. 25, склеп № 1430, с. 27, склеп № 1446; *Косцюшко-Валюжинич К. К., Скубцова М. И.* Указ. соч., с. 16, склеп № 2559; с. 20; склеп № 1413; с. 24, склеп № 1428; с. 75, склеп № 2371; *Лепер Р. Х.* Дневники раскопок..., с. 197, мог. № 47 (63), с. 244, склеп № 204/90; с. 249, мог. № 221/107; *Лепер Р. Х.* Описание древностей 1913 г.— Архив ДХМ, спр. № 109, арк. 28, 30, № 1704, 1809, мог. № 1 (43); *Косцюшко-Валюжинич К. К.* Отчет о раскопках в Херсонесе в 1903 г.— ИАК, 1905, вып. 16, с. 99, мог. № 1495, с. 102, склеп № 1503; *Косцюшко-Валюжинич К. К.* Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1904 г.— ИАК, 1906, вып. 20, с. 88, склеп № 1601, с. 90, склеп № 1610; *Косцюшко-Валюжинич К. К.* Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1905 г., с. 73, склеп № 1649; *Косцюшко-Валюжинич К. К.* Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1906 г., с. 50, склеп № 2128, с. 64, склеп № 2143; *Лепер Р. Х.* Описание древностей 1910 г.— Архив ДХМ, спр. № 103, арк. 42, склеп № 111; арк. 45, склеп № 115; арк. 62, склеп № 134; арк. 64, склеп № 150.

точно датувати тільки світильники з рельєфною сигнатурою ХРҮ-СОҮ⁴³. Чотири з них походять з вирубної підбійної могили № 147, відкритої 1910 р.⁴⁴, два — з могили № 16, знайденої тоді ж⁴⁵, і ще два — безпаспортні⁴⁶. Всі вони належать до другого типу, мають ріжок з шістьма горбками на шийці, невеликий сплюснений щиток, обведений двома рельєфними кільцями, і ручку у вигляді виступу, яка найчастіше не проколота (рис. 4). Сигнатура складається з двох частин: літер ХРҮ, виконаних у дзеркальному відображенні на щитку, і СОҮ — на

Рис. 4. Світильник з сигнатурою ХРҮСОҮ (ДХМ, інв. № 15918/4).

нижній частині світильника під опукло відтиснутою променевою розеткою з дрібними хаотично розміщеними горбками. При цьому літера «Р» може бути повернута як вліво, так і вправо⁴⁷, друга частина клейма інколи відсутня⁴⁸, а розетка має не тільки вісім, але й сім рельєфних променів⁴⁹ трохи відмінної конфігурації і без горбків. Всі світильники однакових розмірів (довжина 7,6—7,8 см, ширина 5,5 см, висота 2,2—2,4 см, висота з ручкою 3,6—3,8 см), ступінь випалу різний. В глині трьох з них помітні вапняні домішки⁵⁰.

Мабуть, майстерня, яка випускала подібні зразки, користувалась кількома різними формами, а не однією, як припускалось раніше⁵¹. Однак всі вони були виконані за єдиним прототипом — моделлю. Так, для виготовлення названих світильників короласти застосовували

⁴³ Отчет заведующего раскопками в Херсонесе К. К. Косцюшко-Валюжинича за 1897 г.—ОАК за 1897 г. Спб., 1900, с. 120, склеп № 903; Производство археологических раскопок в Херсонесе.—ОАК за 1892 г. Спб., с. 23—24, рис. 16; с. 103, рис. 61; Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1904 г., с. 40—41; Пятюшева Н. В. Раскопки Государственного исторического музея в Херсонесе в 1964 и 1968 гг.—Археологические исследования на юге Восточной Европы. М., 1974, с. 77; Белов Г. Д., Стрелецкий С. Ф., Якобсон А. Л. Квартал XVIII, с. 188, рис. 41.

⁴⁴ ДХМ, інв. № 15918, 15918, 15918, 1359.

⁴⁵ Там же, інв. № 1348, 21240.

⁴⁶ Там же, інв. № 1319, 16260 (фонд К. К. Косцюшко-Валюжинича).

⁴⁷ ДХМ, інв. № 1319, 15918, 15918, 15918, 1359, 1348, 21240.

⁴⁸ Там же, інв. № 1319, 1359, 16260.

⁴⁹ ДХМ, інв. № 15918, 15918, 13589, 15918, 1348, 21240, 1319, 16260.

⁵⁰ Там же, інв. № 15918.

⁵¹ Щеглов А. Н. Указ. соч., с. 48.

п'ять форм: 1) верхня половина з ХРҮ; 2) верхня половина з ХРҮ; 3) нижня половина з СОҮ і восьмипроменевою розеткою; 4) нижня половина з восьмипроменевою розеткою, відмінною від попередньої; 5) нижня половина з семипроменевою розеткою. При цьому форма № 1 була використана тричі, а № 3 — п'ять разів. В останньому випадку друга частина сигнатури і розміщення розеток абсолютно ідентичні, що вказує на їх виконання в тій самій формі, а не з допомогою штампа, як вважав О. М. Щеглов⁵².

Відомо, що для більш точного припасування обох половинок форм застосовувались виступи, які входили у відповідні поглиблення однієї з частин⁵³. Інколи з цієї ж метою на місці стику прорізувались вертикальні контрольні зарубки⁵⁴. Разом з тим аналіз світильників з клеймом ХРҮСОҮ показує, що коропласти могли порівняно вільно використовувати частини різних форм, підганяючи їх одна до одної.

Знахідки розглядуваних світильників з монетами і світло-жовтими пізньогрецькими світильниками III ст. (один з них має врізний підпис АРХЕ/ПО.ΛΙ/ΔΟΣ на дні)⁵⁵ все ж недостатньо ясно вказують на час їх існування. Чіткіше відповісти на це питання можна шляхом аналізу інвентаря з могили № 147, серед якого виявлено монети Юлія Філіпа (244—249 рр. н. е.) і Требоніана Галла (251—253 рр. н. е.)⁵⁶. Тому є підстави припускати, що майстерня, яка позначала свою продукцію сигнатурою ХРҮСОҮ (Золотою), працювали на експорт до Херсонеса у другій половині III ст. н. е. Однак навіть імпортні зразки цього часу вже не відрізнялись красою і витонченістю.

Таким чином, серед херсонеських рубчастих світильників можна виділити два типи виробів, які виготовлялись з початку III ст. до кінця IV — початку V ст. н. е. Світильники з сигнатурою ХРҮСОҮ, які є одним із варіантів другого типу, належать до другої половини III ст. Тому датування їх другою половиною IV ст. слід вважати помилковим. Світильники з цим клеймом вироблялись у кількох різних формах, окремі частини яких коропласти, очевидно, могли досить вільно взаємозамінювати. Останнє становить новий і дуже цікавий факт у вивченні технології керамічного виробництва.

⁵² Щеглов А. Н. Указ. соч., с. 48.

⁵³ *Daremberg et Saglio*. Dictionnaire des Antiquites grecques et romaines. Paris, 1896, t. 2, p. 1130 ill. 3045; Paris, 1904, t. 3, p. 1333—1334, ill. 4603; *Menzel H.* Antik Lampen im Römisch-Germanischen Zentralmuseum zu Mainz. Mainz, 1954, S. 104, N 662, ill. 85, 4, N 663 ill. 85, 5; *Heres G.* Die Römischen Bildlampen der Berliner Antiken — Sammlung. Berlin, 1972, S. 95, tabl. 66, 682; tabl. 67, 683—685; *Кобылина М. М.* Раскопки юго-восточного района Фанагории в 1964 г. — КСИА АН СССР 1967, вып. 109, 125, рис. 48, 4.

⁵⁴ *Рубинштейн А. Л.* Указ. соч., л. 4.

⁵⁵ Отчет заведующего раскопками в Херсонесе за 1893 г. — ОАК за 1893 г. Спб., 1895, с. 109, мог. № 329; *Тахтай А. К.* Указ. соч., с. 27, мог. № 14; Отчет заведующего раскопками в Херсонесе К. К. Косцюшко-Валюжинича за 1897 г., с. 128, рис. 248—249, мог. № 987; *Лепер Р. X.* Опись древностей 1910 г., арк. 35, мог. № 16, инв. № 966; *Лепер Р. X.* Дневники раскопок..., с. 252, мог. № 240/16.

⁵⁶ Дневник раскопок Р. X. Лепера за 1910 г. — Архив ДХМ, спр. № 72, л. 32, мог. № 147; *Лепер Р. X.* Опись древностей 1910 г., л. 64, мог. № 147.

С. Б. СОРОЧАН

О так называемых рубчатых светильниках из Херсонеса

Резюме

Рубчатые светильники из Херсонеса являются одной из наиболее многочисленных групп светильников и имеют широкое распространение в Северном Причерноморье. Часть их принадлежит к местным изделиям, а часть — к импортным, привозным (возможно, из Малой Азии).

Различаются два основных типа этих светильников — грушевидные и округло-яйцевидные. Их форма и декор связаны преемственностью с образцами удлинённой формы, украшенными стилизованной раковиной, которые датируются II—III вв. н. э. Рубчатые светильники появляются с самого начала столетия и бытуют вплоть до конца IV, а возможно, начала V в. До последнего времени один из вариантов указанных светильников, отмеченный сигнатурой ХРҮСОҮ, датировался второй половиной IV в. Однако следует пересмотреть эту датировку и отнести ее ко второй половине III в.

Изучение технологии изготовления экземпляров с этим клеймом дало возможность уточнить также некоторые детали производственного процесса, в частности факт довольно свободного обращения короластов с половинками разных форм, применявшихся для изготовления аналогичных светильников.

Н. Г. БЕЛАН

Фауна Трахтемирівського городища

В статті наведені основні результати вивчення кісткових залишків одного з найбільших на Київщині городищ скіфського часу. Воно розташоване на високому правому березі Дніпра поблизу с. Трахтемирова Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. Розкопки городища проводились у 1964—1969 рр. експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом Г. Т. Ковпаненко¹. Всього визначено 8311 кісток ссавців, що належали мінімально 623 особинам (табл. 1). Вони представлені 6 видами свійських і 9 видами диких тварин.

Бик свійський. За всі роки розкопок було визначено 2872 кістки свійського бика, мінімально від 122 особин. Вид представлений всіма частинами скелета; найчастіше трапляються фрагменти метаподії, великогомілкових, променевих, плечових кісток, ізольовані зуби (табл. 2). За станом зубної системи нижніх щелеп і синостоу трубочастих кісток кінцівок² приходимо до висновку, що трахтемирівці в основному використовували в їжу молодих та напівдорослих тварин, яким належали 60% знайдених нижніх щелеп. Отже, в Трахтемирові зафіксовано більший процент молодняка, ніж в середньому в лісостепових пам'ятках скіфського часу³, але, можливо, це пов'язане з порівняно невеликою кількістю матеріалу в розглядуваному поселенні.

Нами не було знайдено жодного добре збереженого черепа, але на фрагментах черепів з лобною частиною виразно видно, що вони належали комолим екземплярам. Майже серед 3 тис. кісток зовсім немає фрагментів стрижнів, виявлено тільки один цілий стрижень, але за своїми розмірами і кольором, найімовірніше, він походить з шару іншого часу. Таким чином, свійський бик у Трахтемирові, як і в інших поселеннях скіфського часу, представлений безрогою формою. За браком матеріалу ми не можемо дати краніологічну характеристику трахтеми-

¹ Археологія Української РСР. К., 1971, т. 2, с. 80.

² *Ellenberger-Baum. Handbuch der vergleichenden Anatomie der Haustiere*. Berlin, 1943, S. 356; *Zietschmann O., Krölling O. Lehrbuch der Entwicklungsgeschichte der Haustiere*. Berlin; Hamburg, 1955, S. 363.

³ *Цалкин В. И. Животноводство и охота племен восточноевропейской лесостепи в раннем железном веке.*— МИА, 1966, № 135, с. 8.